

Надія Калініченко

ВПЛИВ ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ НА ЗАГАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В ПЕДАГОГІЦІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Широкий спектр актуальних проблем, висвітлених у педагогічних працях та втілених у практичну діяльність Василем Олександровичем Сухомлинським, вивчався багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Проблеми гуманістичної педагогіки В. О. Сухомлинського присвячені дослідженням О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинської, М. Я. Антонця, В. Г. Кузя, Л. С. Бондар, М. В. Богуславського, А. М. Богуш, Мар'яна Библиюка, М. С. Вашуленка, М. А. Дмитрієва, В. Ф. Деркач, І. А. Зязюна, В. В. Радула, В. Г. Риндак, О. М. Пехоти, Н. С. Побірченко, Еріки Гартман, Дугласа Ларша, С. Лашина, С. Г. Мельничука, М. І. Мухіна, Лі Цзихуа, Ван Ігао, В. Іфферта, Бі Шуджі, А. Кокеріля, В. Л. Федяєвої, Христоса Франгоса, М. Д. Ярмаченка. Деяко виокремлюється, на наш погляд (з урахуванням знецінення праці, підсиленням агресії, жорстокості і насильства, яке культивується у сучасному світі людських взаємин, що переростають у міждержавні стосунки), дослідження академіка І. Д. Беха «Педагогіка сердечності В. О. Сухомлинського». У ньому автор на основі рефлексивного аналізу акцентує увагу на психологічних засобах, які у педагогічній системі Павлівської школи сприяли вихованню у дітей інтегрованої якості сердечності, котра включала чуйність, піклування, емпатію [32, с. 19]. Виховання сердечності І. Д. Бех розглядає як особливу духовну активність, безкорисливу, людиноцентровану, з переживанням радості, спрямовану на творення духовних і матеріальних благ. Ми розділяємо думку автора про те, що позитивний образ «Я» неможливий без переживання почуття радості за результат дії, вчинок, який вимагав зосередженості, певних вольових зусиль, і, відповідно, спонукав дитину до самооцінки і сприяв саморозвитку [2, с. 219]. Відповідно до проблеми нашого дослідження, ми проаналізуємо вплив трудової підготовки на загальний розвиток особистості у педагогіці В. О. Сухомлинського.

Творчою педагогічною лабораторією, відомою в Україні та за її межами, є Павлівська загальноосвітня школа імені В. О. Сухомлинського [5]. У цій школі впродовж 22-х років (1948–1970 рр.) успішно втілював новаторські ідеї відомий педагог-гуманіст, учитель і директор школи В. О. Сухомлинський (1918–1970 рр.) – член-

кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР (1957 р.), член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР (1968 р.), Герой Соціалістичної Праці (1968 р.), кавалер двох орденів Леніна (1960, 1968 рр.), заслужений вчитель школи УРСР (1958 р.), відмінник народної освіти (1947 р.), відзначений за педагогічну працю багатьма іншими урядовими нагородами, автор школи з гуманними гармонійними стосунками, яка відома у світовій педагогіці як «Школа радості». Результати його успішних педагогічних пошуків викладені на сторінках педагогічних, науково-публіцистичних творів; його спадщина – 48 книг, понад 500 статей, 1500 оповідань і казок для дітей – скарбниця світової педагогічної думки [2].

Твори павлівського Вчителя видані 53 мовами світу загальним тиражем понад 15 мільйонів примірників. Найбільш відома його книга «Серце віддаю дітям», яка видана 30 мовами світу і успішно витримала 54 видання.

Науковцями і педагогами із різних країн широко використовуються книги «Павлівська середня школа», «Як виховати справжню людину», «Народження громадянина», «Розмова з молодим директором школи», «Сто порад учителів», «Духовний світ школяра», «Праця і моральне виховання» та інші [2; 3; 4; 5; 6].

Василь Олександрович досяг визначних успіхів у розробці теоретичних засад гуманістичної педагогіки, ефективно апробував їх у шкільній практиці, розкрив у своїх педагогічних працях. Це стало можливим при поєднанні величчя таланту, надзвичайної працьовитості, виключної цілеспрямованості і любові до людей, до життя. Його педагогічна діяльність, примножена творчістю колективу Павлівської школи, викликала подив, захоплення і бажання вчитися у Сухомлинського. Він мав численних послідовників в Україні, СРСР, світі і, передусім, на Кіровоградщині [31; 36; 37; 64].

Досвід павлішан сприяв удосконаленню навчально-виховного процесу в освітніх закладах, наповнюючи життя шкіл радістю пізнання, творчого пошуку, гармонією і красою [56].

Для покоління вчителів 60–80-х років Василь Олександрович Сухомлинський був наставником, порадиником, зразком інтелігентної, високоосвіченої особистості, педагогом-дослідником,

активним громадським діячем. На власному прикладі заохочував учителів до творчості, пошуку, активної життєвої позиції, невтомності, відданої і незрадливої любові до дітей і школи. Підтримував у педагогічному середовищі ініціативу, відповідальність, порядність, організованість, дружбу, взаємопідтримку, віру у виховні можливості школи. Не мирився з педагогічним безкультур'ям, непорядністю, безвідповідальністю, ледарством, байдужістю, егоїзмом, корисливістю [39; 62].

Захистивши у 1955 році у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка кандидатську дисертацію на тему: «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи», Василь Олександрович бере найактивнішу участь у роботі з керівниками шкіл області, творчо працюючи з учителями, вчителями-початківцями: наради, семінари, конференції, заняття обласних шкіл, творчі зустрічі – це заходи, де він змістовно, логічно, вмотивовано і зацікавлено не лише викладав прогресивні педагогічні ідеї, але й доступно та предметно демонстрував втілення їх у щоденну шкільну практику.

Його особиста вчительська діяльність, як і робота очолюваної ним Павлиської школи, була тому яскравим прикладом. Практично не було жодного району, який би не підтримував постійних зв'язків зі школою у Павлиші, з її директором та вчителями. А вчителі та учні, що були ближче до Павлиша, зокрема Олександрії, мали змогу проводити часті зустрічі, спільні педагогічні заходи, олімпіади, конкурси, свята. Це сприяло тому, що вже у 60-х роках на Кіровоградщині сформувався професійний і талановитий директорський корпус, розпочала роботу обласна школа молодих управлінців, які діють і нині.

Започатковуються щорічні тижневі зльоти молодих учителів, у підготовці і проведенні яких Василь Олександрович брав найдіяльнішу участь; практикуються педагогічні виставки, організовуються творчі зустрічі, громадські огляди діяльності освітніх закладів, узагальнюється досвід роботи багатьох творчо працюючих директорів і вчителів шкіл.

Серед талановитих послідовників В. О. Сухомлинського його однодумець і друг Іван Гурович Ткаченко, вчитель і директор Богданівської середньої школи Знам'янського району, кандидат педагогічних наук, доцент, заслужений вчитель України, Герой Соціалістичної Праці, та десятки інших директорів шкіл з різних куточків області і країни, зокрема: Сергій Григорович Максютін (Созонівська школа Кіровоградського району), Федір Федорович Оксанич (Новопразька школа Олександрійського району), Павло Федосійович Козуль (Новгородківська

школа № 2), Григорій Миколайович Перебийніс (Маловисківська школа № 3), Арон Борисович Резнік (Гайворонська школа № 5), Ілля Антонович Шевченко (Олександрійська школа № 13), які під особистим впливом Василя Олександровича, зв'язуючи власні ідеї з його поглядами, віднайшли власний шлях у педагогіці, створили чудові авторські школи, виплекали покоління талановитих учителів та учнів [39].

60–80-ті роки в історію освіти Кіровоградщини увійшли як «золоті десятиліття» педагогічної творчості. Область стала педагогічною лабораторією колишнього Союзу, де щорічно відбувалися відповідальні семінари, наради, конференції, зльоти.

Виділимо, на наш погляд, основні педагогічні ідеї, висунуті і обґрунтовані Василем Олександровичем, реалізація яких сприяла удосконаленню навчально-виховного процесу у сільській загальноосвітній школі [1; 2; 3; 4; 5].

- Гуманізація шкільного життя – загальний і визначальний принцип педагогічного процесу, який ґрунтується на розробленій Василем Олександровичем концепції дитячого щастя. В. О. Сухомлинський зазначав, що дитина має бути щасливою вже сьогодні. Він добирав, розробляв технології навчання, які враховували дитячі запити, інтереси, здібності. Педагог наголошував на тому, що форми роботи з дітьми мають бути доцільними, розвивальними, враховувати реальні умови життя, соціальний досвід учнів.

- Навчально-виховний процес досягає високої ефективності при гармонійній взаємодії всіх його учасників: педагогів, учнів, батьків, громадськості.

Першочергове завдання, яке директор наполегливо вирішував тривалий час, – створення колективу педагогів-однодумців, спроможного розв'язувати найскладніші проблеми навчально-виховного процесу.

Успішний розвиток дитячої особистості забезпечується при реалізації всіх складників навчально-виховного процесу: розумового, морального, трудового, фізичного, естетичного.

- Дидактична система навчання з науково-філософським обґрунтуванням спрямовувалась на індивідуалізацію навчання, розвиток здібностей і обдарувань вихованців, розвиток пам'яті, мислення, творчості, фантазії. У Павлиші пройшли апробацію і стали ефективною складовою навчально-виховного процесу дві програми навчання, уроки мислення, подорожі до джерел думки і слова: уроки творчості, казки школи під голубим небом, казки вечірніх сутінок; свята: Казки, Книги, Рідної мови. Щорічно видавались рукописні журнали «Педагогічна думка», «Павлиські казки».

Ідеї та педагогічні технології, апробовані

у процесі багаторічного колективного експерименту, актуальні і в умовах реформування освіти на основі особистісно орієнтованих технологій, оскільки спрямовані на розвиток дитини.

- Діти і природа – основа розвитку особистості школяра. Цей напрямок у педагогіці В. О. Сухомлинського особливо гармонійно поєднується з пізнанням краси в усіх її вимірах, розвитком позитивних емоційних співпереживань і захоплення, здобуттям знань, збагаченням життєвого досвіду, прагненням пізнати, зберегти і захистити природу. Його «Триста сторінок книги природи» – школа, яку з користю пізнають і сприймають діти та дорослі.

Упродовж усього періоду роботи у Павлиші Василь Олександрович, а з ним і увесь колектив, невтомно дбали про перетворення шкільної садиби у найкраще місце в селищі.

- Громадянське виховання в системі педагога-гуманіста за змістом і формами набуло подальшого розвитку.

«Займіться перспективою становлення людини-громадянина!» – закликав В. О. Сухомлинський [5, с. 559]. Для успішної реалізації проблеми він проаналізував світову філософську думку, історичний досвід багатьох поколінь, надбання педагогів різних епох і народів, українську народну педагогіку, досвід колективу школи, свій особистий і створив ефективну педагогічну систему, в центрі якої – дитина, яка виростає в любові серед людей, особливий, вимогливий і відповідальний любові, у гармонії з природою, в активній діяльності, в умовах, що сприяють творчості.

У книзі «Як виховати справжню людину» [3, с. 158–409] педагог-новатор визначає напрями громадського виховання підростаючого покоління: любов до Батьківщини, висока ідейність і громадянськість; ставлення до людей і обов'язок перед ними; ставлення до батьків, рідних, близьких; розуміння життя, добра і зла в ньому; виховання високих моральних якостей; дружба, любов, сім'я; ставлення до краси в природі і суспільстві.

- Трудове виховання учнів – провідна проблема теоретичних досліджень і практичної діяльності Василя Олександровича. Цій проблемі він присвятив численні книги і статті, у яких генеруюча ідея – створення оптимальних умов для розвитку природних індивідуальних здібностей кожної дитини. Педагогічний зміст системи трудового виховання педагог-новатор розкрив через принципи трудового виховання, які у вітчизняній педагогіці вперше були визначені саме ним. Він пропагував принципи єдності трудового виховання і загального розвитку; раннього залучення до продуктивної праці; різноманітності видів праці; творчий характер праці; посиленість

трудової діяльності.

Ці принципи розглядались у єдності і взаємозв'язку, збагачувались і розвивались під впливом багатокomпонентної практики трудового виховання учнів.

Як ідеї, так і технології трудового виховання школярів у Павлиші вчать наступні покоління бути мудрими і виховувати дітей з раннього віку працюючими і відповідальними [40; 41; 45].

- Піклування про здоров'я і фізичне виховання – найважливіша праця вихователя: так вважав і діяв Василь Олександрович. Від життєрадісності, бадьорості дітей залежить їхнє духовне життя, світогляд, розумовий розвиток, міцність знань, віра у свої сили. «Якщо виміряти всі мої турботи й тривоги про дітей протягом перших 4 років навчання, то добра половина їх – про здоров'я», – писав педагог [4, с. 103].

Задля поліпшення здоров'я дітей вчитель проводив бесіди з батьками, дбав, щоб домашня розумова праця не була втомливою, щоб діти були більше на свіжому повітрі, рано лягали спати і рано вставали, спали при відкритій квартирці, влітку – на сіні, під наметами.

У «Школі радості» діти звалили до ранкової гімнастики, до водних процедур з метою гармонійного розвитку організму, бо «...людина має бути не тільки здоровою, а й гарною» [4, с. 104].

- Батьківська педагогіка у Павлиші стала логічною складовою родинно-шкільного виховання. Тут поєднувались можливості сім'ї і школи, підсилювались національні виховні мотиви, формувались морально-етичні засади сімейних взаємин.

Василь Олександрович детально розробив глибоко продуману систему педагогізації батьків, яка включала у себе план і програму їх педагогічного всеобучу на весь період навчання дітей у школі. Провідне місце у цій системі відігравала «батьківська школа». Її засідання проводились двічі на місяць і суттєво впливали на підвищення педагогічної культури кожної людини.

Заняття батьківської школи відбувались під безпосереднім керівництвом і при активній участі директора, найдосвідченіших педагогів. При підготовці до занять враховувалась освіта батьків, побутові умови і традиції сімей, вікові та індивідуальні особливості дітей.

Свою педагогічну концепцію Василь Олександрович детально виклав на нараді активу працівників освіти Кіровоградської області у 1959 році, та на науково-практичній конференції директорів шкіл, де виступив з основною доповіддю «Яким повинен бути директор сучасної школи» (1965 рік, 20–21 серпня). Кожне його слово, кожна фраза були виважені, продумані, перевірені життям; сприймалися вчительською аудиторією з великою

зацікавленістю і прагненням працювати творчо і результативно.

Відомий український педагог-гуманіст В. О. Сухомлинський постійно підкреслював, що вчитель творить людину. Тільки вчитель може виховати творчу дитину, розкрити перед нею багатство знань, знайти найдосконаліші методи проектування людських доль. А для цього вчитель має бути сам творчою, непересічною особою, яка віддає наснагу, працю, часточку своєї душі і серця дітям. За В. О. Сухомлинським педагогічна творчість – це здатність допомогти дитині пізнати свій внутрішній світ, перш за все свій розум, допомогти їй підвищити інтелектуальні сили, навчити її розуміти і створювати красу своєю працею, своїми зусиллями. Нехай дитина повторює те, що було вже зроблено, створено людьми, але якщо її дії – плід власних розумових зусиль, вона – творець, а її розумова діяльність – творчість. Учитель-вихователь повинен уміти плекати творчу особистість учня, тобто вміння включатися у творчий процес як складну дію, пов'язану з високим напруженням усіх духовних сил людини, і повно реалізувати:

- здатності до емпатії – співчуття, співпереживання, вміння поставити себе на місце іншого;
- вміння передавати особистий досвід й емоційні переживання у спілкуванні з учнями;
- створення духовних ідеалів, які б викликали в учнів певні почуття, емоції, щирі симпатії;
- вміння створити творчу атмосферу, творчий клімат у педагогічному процесі;
- здатність виховувати толерантність у відносинах, повагу один до одного;
- вміння підтримати у дитині суб'єкта з його власним «Я», з правом на життєву позицію, власний внутрішній світ [35; 50; 53].

Проблема виховуючого середовища як засобу впливу на духовний світ вихованців, засобу формування їх поглядів, переконань і звичок завжди була актуальною. Тому, вважаємо, дуже доречно акцентувати увагу на особливостях виховуючого середовища у педагогіці В.О. Сухомлинського та його провідних складових у сучасній школі [42; 43; 44].

В. О. Сухомлинський зазначав: «Мистецтво виховання полягає в тому, щоб виховували не тільки людські відносини, не тільки приклад і слово старших, не стільки традиції, що дбайливо зберігаються в колективі, а й речі – матеріальні і духовні цінності.

Виховання середовищем, обстановкою, створеною самими учнями, речами, що збагачу-

ють духовне життя колективу, – це, на наш погляд, одна з найтонших сфер педагогічного процесу» [5, с. 89].

Ми проаналізували функціональну модель виховуючого середовища у педагогічній практиці та спадщині В. О. Сухомлинського, де трудові вміння вчителя і трудова підготовка учнів були її провідними компонентами.

Павлівський педагог, мислитель і вчений усе своє творче життя працював над вихованням кожного вчителя і педагогічного колективу. Він добивався права цілком самостійно добирати вчителів і найвищу оцінку давав тим, у яких любов до дітей поєднувалася із творчим інтересом до науки. А також прагнув, щоб учитель мав певну трудову пристрасть, був майстром у тій чи іншій трудовій діяльності, міг керувати одним, двома чи кількома дитячими колективами, забезпечуючи багатогранне духовне життя вихованців. Надавав великого значення і тому, скільки в колективі чоловіків і жінок, чи забезпечується рівновага, правильне виховання хлопчиків і юнаків, яким, крім порад і повчань, потрібна чоловіча, батьківська рука. Керуючись інтересами справи, дбав, щоб кожний учитель забезпечував високий рівень викладання предмета і виховання дітей.

Педагогічний колектив постійно працював над підвищенням рівня своєї мовної культури. Василь Олександрович говорив: «Безграмотність, невиразність мови, недорікуватість у нас прирівнюють до невігластва» [5, с. 45]. В учительській на стенді, де вивішувались різноманітні матеріали з розвитку мови (описи кращих уроків, вирізки із газет), привертала увагу слова: «Говори правильно: кожне слово має свій зміст; невміння вибрати потрібне слово – те саме, що замість гостро заструганого олівця на уроці малювання користуватися цвяхом».

Колективна дослідницька праця об'єднала колектив. Ряд заходів шкільного життя, започатковані директором і вчителями, зберігаються і нині: вони стали яскравими шкільними традиціями. Серед них – свято Матері, свято дівчат; весняні свята: пісні, квітів, птахів; зимове свято снігового містечка. А також день першого снопа і свято першого хліба.

Виховуюче середовище підсилювалось трудовими традиціями, які супроводжувались духовним піднесенням, яскравими почуттями і переживаннями. Це виготовлення в кінці навчального року подарунків школі – приладдя, моделей, альбомів. Упродовж канікул виготовлялися наочні посібники: гербарії, колекції, квіткові композиції.

Перед початком навчального року діти прикрашали класні кімнати і шкільне подвір'я, а восени і навесні під час тижня саду садили вино-

град, яблуні матері, батька, бабусі, дідуся; облаштували куточки краси. Все це робилось у тісній співпраці з вчителями та батьками, з випускниками попередніх років. Тому й потопала шкільна садиба у горіхових, вишневих, абрикосових, каштанових, ялинових насадженнях. «Усе це створено руками наших дітей, і все це можна створити у кожній школі», – стверджував павлиський педагог-гуманіст [5, с. 91].

Повітря, насичене фітонцидами, у поєднанні з добрим харчуванням і правильним режимом, робить чудеса – діти змінюються, стають квітучими, життєрадісними. Життя серед природи – це такий же важливий фактор, як свіжа, багата на вітаміни і фітонциди їжа. Тишу, вечірню і нічну прохолоду, вранішню свіжість ми також підпорядковуємо режиму праці і відпочинку, – ділився думками Василь Олександрович.

За порівняно короткий час – два десятиліття, павлиські школярі перетворили на родючу ділянку з садом 40 гектарів глинистого ґрунту.

Ефективно використовувалось і сусідство зі школою великих підприємств, гідроелектростанції, дослідної сільськогосподарської станції. Учителі застосовували їх як осередки науки, знань, трудової майстерності, які суттєво впливали на рівень запитів школярів, ріст трудової культури, зміст і характер позакласної роботи.

Навчальні заняття проводились у чотирьох будинках. У кожному з них, немов невелика сім'я, жили діти; тут всі знали один одного, не було ніякої метушні, штовханини, від яких руйнується фізичне і психічне здоров'я дитини. З будинку дитина вибігала відразу в сад, на зелену галявину, а бетонованими доріжками, в негоду вона могла, не забруднивши взуття, дійти до будь-якого приміщення.

У кожному будинку була кімната для читання з найновішою літературою, розміщеною за розділами: енциклопедії, дитячі хрестоматії, наукові та науково-популярні книжки, журнали, брошури.

У шкільний музей вчителі і учні по крихах збирали все, що об'єднувало шкільний колектив у єдину сім'ю. У ньому зберігались виготовлені вчителями і учнями приладдя, діючі моделі, малюнки. На чільному місці поміщалися портрети вихованців, які прославили себе і школу, портрети вчителів, що пішли на пенсію, їх звернення до учнівського колективу. Тут же зберігалися альбоми добрих справ класних колективів, кращі твори з літератури, зошити учнів, що закінчили школу в різні роки. З періодичної преси дбайливо добирались вирізки з розповідями про школу, її учнів та вчителів.

У методичному кабінеті і бібліотеці були створені всі умови для роботи педагогів. Учитель

міг познайомитись з новими книгами з теорії навчання і виховання, психології, етики, естетики, скористатись енциклопедичними словниками, довідниками, періодикою.

Василь Олександрович дбав, щоб у куточку для батьків кожен тато чи мама могли познайомитись з дитячими роботами, що характеризують працю, навчання, творчість: гарним зошитом чи письмовою роботою, малюнком, іншими виробами, виготовленими у шкільній майстерні чи на занятті гуртка.

У школі були також створені «тихий куточок» та куточок для дівчат.

Звертають на себе увагу ось такі «виховуючі» деталі. Кожен клас мав свій інвентар для самообслуговування: відерце, поливальницю для квітів, щітки, пиросос, ганчірки. Інвентар знаходився у відведеній кімнаті. Діти привчалися до того, щоб кожна річ мала своє місце. Про чистоту в приміщеннях дбали всі: директор, вчителі, учні, прибиральниці. Доріжки, якими діти переходили з приміщення в приміщення, завжди були ідеально чисті.

Діти мали змогу перед входом до приміщення вимити взуття. А чергові залюбки перевіряли його чистоту: учень навіть ставав на чисту полотничку, щоб переконатися, що в приміщення не заноситься пил, ґрунт.

У класних кімнатах були господарські куточки з голками, нитками, гудзиками, клаптиками тканини.

У кожному навчальному будиночку з любов'ю були обладнані живі куточки, де стояли вирощені дітьми квіти; проводились досліди із рослинами.

Навчальні кабінети з фізики, біології, електротехніки, шкільні майстерні обладнувалися з урахуванням досягнень сучасної педагогічної науки та технічного прогресу, постійно збагачувалися інструментами, приладами, моделями, навчальною та науковою літературою.

Про виховну роль шкільної ділянки В. О. Сухомлинський говорив і писав досить часто. Адже до всієї тієї краси він особисто докладав чимало інтелектуальних і фізичних зусиль. На фотознімках тих років: директор школи із хлопчачками садить дерева – і всі заклопотані, зацікавлені, «задіяні»; Вчитель і діти у весняному буянні квітучого саду, у зеленому класі, затишному куточку шкільного винограднику. Шкільна ділянка була ефективною складовою виховуючого середовища, про яке все життя невтомно дбав В. О. Сухомлинський.

Переконаливим є вже просто перелік об'єктів, які були на ділянці: розкішний плодовий сад площею два гектари – Сад Матері; виноградник – улюблене дітище всієї школи; теплиця – зелена лабораторія, центр дослідницької робо-

ти юннатів і науково-предметних гуртків; лимонарій, крільчатник, пасіка, дубовий гай. «Шкільна ділянка – царство зелені, – підкреслював В. О. Сухомлинський. Школі не потрібен величезний двір, з якого вітер ніс би у вікна хмари пилу. У нас багато зелених лужків, затишних куточків, вкритих травою. Зелені так багато, що, хоч буває, учні ходять по траві і сидять на ній, вони ніколи не зможуть її вигоптати.

На ділянках багато квітів, квіткових алей, гаїв. Дорогу від головного навчального корпусу до приміщення навчальних кабінетів, робочих кімнат обсаджено кущами троянд. Ця алея троянд – улюблене місце прогулянок. У саду, персиковому гаю, у дубовому гаю не менше 30 затишних куточків, де пахнуть квіти і можна помріяти, поговорити. Усе, що пов'язане з життям людини, повинно бути гарним, от чому ми приділяємо таку велику увагу красі зовнішньої обстановки» [5, с. 113].

Щоб середовище, яке створюють і в якому живуть діти, формувало їх морально-естетичні почуття, директор школи ставив їх в умови «господарської творчості». Ось один із прикладів. Для саду, квітників, винограднику потрібна велика кількість води. Діти під керівництвом учителів та директора створили таку «іригаційну систему», де всі атмосферні опади використовувались найефективніше – вбиралися ґрунтом, зберігалися у водозбірниках. Зимом діти збирали сніг навколо шкільної садиби і в саду виростили чималі кучугури. Ця праця, – зазначав Василь Олександрович, – облагороджувала дітей тому, що її мета – людська радість.

У формуванні духовного обличчя дитини велике значення мало те, що вона бачила навколо себе. У шкільних коридорах, класах, майстернях Павлівської школи нічого не було випадкового. Дитячі малюнки спонукали до праці і добрих вчинків: «Світ у малюнках» розкривав теми «Чому це так буває?», «Навіщо так роблять?», «Що тут неправильно зображено?», «Де це відбувається?». На постійно діючій виставці були дитячі роботи з рукоділля, конструювання і моделювання, виробу з паперу. На яскравих панно – портрети видатних людей, їх висловлювання про мету життя, самовиховання, про роль праці як джерела щастя кожного.

Особливу увагу привертало панно «Подвиг юних літ», де були портрети вчених, громадських діячів, письменників, які вже в юні роки досягли успіхів, внесли помітний вклад у духовну культуру.

Малюнки, плакати, монтажні розвивали кмітливість, допитливість. Цікаві книги були поруч – на стенді-виставці новин. Був тут і куточок «Люби рідну мову», куточок юних краєзнавців, куточок затишку (диван, кілька стільців, квіти,

шаховий столик). У школі і стіни говорили, бо вони були частиною щоденного шкільного життя.

Ми проаналізували складові виховуючого середовища 30 освітніх закладів регіону, але такої цілісної системи, як у Павлівській школі за життя В. О. Сухомлинського, не виявили. Потребує переорієнтації на реалізацію цієї проблеми насамперед діяльність директора школи, педагогічного колективу, кожного вчителя зокрема, а також учнів, батьків, громади. Деяко краще вирішується питання оформлення класних приміщень; вкрай недостатньо – шкільних коридорів, майстерень, території школи. Щодо традицій, то нині у школах переважають календарні свята – Свято Знань, Нового року, захисників Вітчизни, 8 Березня, останнього дзвінка. У більшості шкіл відзначаються ще й обрядові свята за православним календарем. Майже не культивуються трудові традиції. Можна привести лише поодинокі приклади, коли обстановка на території школи утворює «культ розуму і рук», дивує красою, сприяє поліпшенню здоров'я вихованців (Бобринецька середня школа № 1, Смолінська початкова школа Маловисківського району, Надлацька середня школа Новоархангельського району, Воронівська середня школа Новоукраїнського району та інші).

Показовим є порівняння наших педагогічних реалій з вибором далекого зарубіжжя, наприклад Канади. На офіційному сайті російської діаспори в Канаді «Педагогика В. О. Сухомлинського» виділені такі компоненти виховуючого середовища:

– О методе: «Природа – вечный источник детского разума», «Сказка – колыбель мысли», «Душевное равновесие», «Голос совести», «Гармония согласованной жизни», «Быть другом своих питомцев».

– О педагоге: «Умей падать больное сердце», «Учитель готовится к хорошему уроку всю жизнь», «Школа под голубым небом», «Когда сердце касается сердца», «Каждый учитель должен быть словесником», «Суть материнского культа», «Как меня будут видеть люди».

Компоненти дьбрані настільки переконливо, що відразу сприймаєш спрямованість педагогіки В. О. Сухомлинського на природовідповідний, гармонійний, гуманістичний розвиток особистості.

Враховуючи відповідальність педагога за формування інтелектуального, духовного, емоційного світу дитини, Василь Олександрович «змодельовав» особистість «хорошого вчителя», який «любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вірить у те, що кожна дитина може стати доброю людиною, вміє дружити з дітьми, бере близько до серця дитячі радощі і прикрощі, знає душу дитини, ніколи не забуває, що й сам він був дитиною» [5, с. 49].

Хороший вчитель – розумна, знаюча, думаюча, закохана у знання людина, здатна до самостійного дослідження, яка володіє вміннями у тій чи іншій трудовій діяльності. Усвідомленню кожним учителем усієї міри відповідальності за щасливі шкільні роки дитини, а відповідно і благополуччя її самостійного дорослого життя, допомагали індивідуальні бесіди директора.

Він пам'ятав тисячі розмов із учителями, одні з яких залишали в серці радість, а інші – прикрість. Нерідко розмови були тривалими. І приводом для цього могли бути дія чи слово вчителя, навіть посмішка або погляд.

Директор школи виховував, формував, розвивав творчий потенціал кожного вчителя власною позицією, власними переконаннями і працею.

Ми зробили спробу змодельовати оточення, яке забезпечувало успішний розвиток дитини у Павлівській середній школі і подаємо його компоненти у таблиці.

В. О. Сухомлинський започаткував систему шкільно-сімейного виховання, де педагогіка і психологія стали наукою для всіх – і для вчителів, і для батьків. Цей курс – 250 годин, був значно більший, ніж у вузі. Особливу увагу директор приділяв віковій психології, психології особистості, теорії фізичного, розумового, морального, трудового та естетичного виховання. Василь Олександрович особисто читав цікаві лекції, проводив колективні та індивідуальні бесіди, педагогічні конференції.

Директор вивчав спеціальну медичну літературу і постійну турботу про зміцнення здоров'я дітей зробив дієвою складовою життя школи.

З перших днів роботи він – філолог за освітою – освоював фізику, математику, хімію, географію, біологію, історію, трудове навчання і за три роки самостійно вивчив усі шкільні підручники й основну методичну літературу.

Для директора школи стало правилом стежити за новинами наук, науковими відкриттями і досягненнями. У нього були тисячі виписок із журналів, вирізок із газет. І все це розподілялося за напрямками, розділами, темами – служило йому і захоплювало вчителів і учнів.

Закоханий у свій предмет, Василь Олександрович спонукав і підтримував прагнення вчителів підвищувати рівень своєї мовної культури, відчувати красу слова [4].

Особиста бібліотека директора була «критерієм естетичної культури». З читачами – батьками, учнями, вчителям – зав'язувались бесіди, які збагачували життєвий досвід кожного. Упродовж усіх років педагогічної праці Василь Олександрович писав твори-мініатюри, які навчали дбайливо користуватись словом, шанувати

людей праці.

Директор наполегливо шукав відповіді на ключові проблеми виховання: Якими шляхами духовні цінності, створені людством, передаються дітям? Як зробити працю органічною потребою? Як досягти гармонії морального, інтелектуального, трудового, фізичного, естетичного розвитку? Наскільки багате інтелектуальне життя колективу? Які книжки читають вихованці? Як працюють ті, хто закінчив школу? І домагався, щоб усі працівники – від директора до сторожа – творили і втілювали педагогічні ідеї, щоб цими ідеями жив колектив.

Джерелами розвитку інтелектуального багатства кожного вчителя були: індивідуальне читання, постійно діюча виставка, новини наукової і художньої літератури, цікаві лекції, які готував сам директор, досвідчені вчителі, а також читали гості, що відвідували школу.

Особливе місце у педагогічному колективі займали вчителі старшого покоління. Кожен із них, зростаючи професійно та духовно, водночас збагачував своїх товаришів. Учителі навчались вдумливо аналізувати свою роботу, теоретично осмислювати, установлювати причинно-наслідкові зв'язки між знаннями учнів і своєю педагогічною культурою.

Проектування директором розвитку творчого потенціалу вчителя ґрунтувалося на наукових дослідженнях власної праці; глибокому вивченні дитини; на трьох джерелах навчально-виховного процесу, якими кожен учитель навчався володіти досконало, – наукою, майстерністю і мистецтвом.

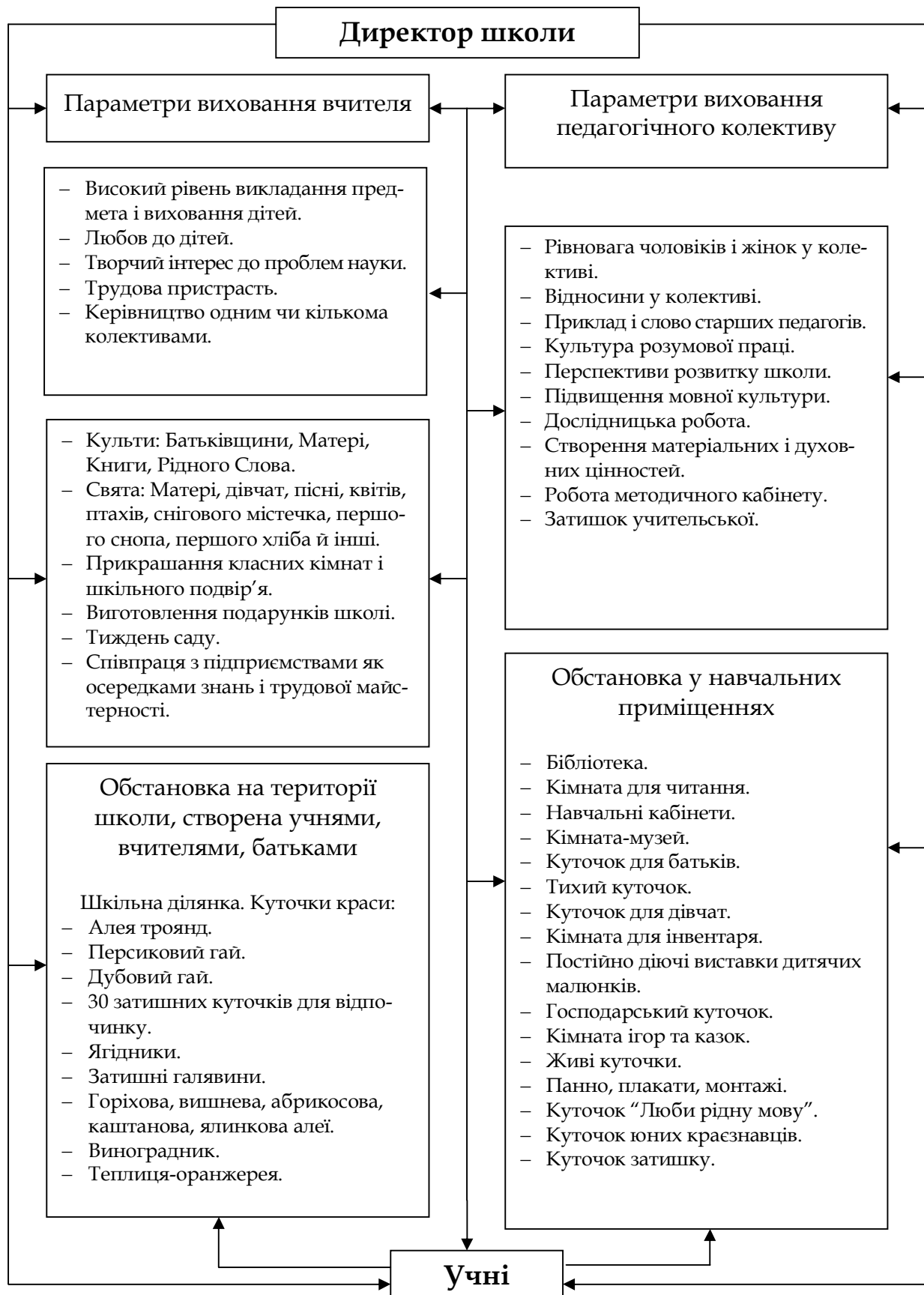
В. О. Сухомлинський зазначав: «Як дбайливий садівник готує сад під троянди, так директор школи повинен готувати ґрунт для запозичення передового досвіду, створеного кращими майстрами педагогічної праці, і підготовка цього ґрунту залежить передусім від майстерності директора школи як педагога.

Майстерність колективу – це педагогічні ідеї, але ідеї без конкретних справ перетворюються у пустоцвіт» [5, с. 405].

Він активно сприяв розвитку індивідуальної творчості кожного вчителя, об'єднував учителів спільною педагогічною ідеєю, яка ставала педагогічним переконанням колективу, важливою умовою натхнення, що живило творчу працю, майстерність.

Мистецтво керівництва школою спрямовувалося на об'єднання колективу «педагогічними переконаннями», де індивідуальна творчість, як невичерпні струмки, стікалась в єдиний потік колективної майстерності, колективного досвіду, колективного спілкування про знання учнів.

Компоненти виховуючого середовища у Павлівській середній школі

У бесіді з молодим директором школи «Основні проблеми творчої праці педагога» він ще раз, і ще раз наголошує на відповідальності керівника за розвиток творчості кожного вчителя і колективу школи: «Дух часу, взаємовідносини між людьми – все це залежить від того, які ми з вами, від того, яка школа, що їй народ ввіряє своє майбутнє, від того, яке керівництво школи» [5, с. 394].

Окреслюючи коло проблем, які має навчитись вирішувати «початкуючий» керівник школи, Василь Олександрович називав, зокрема, такі: уникнення небезпеки відстати від переднього краю педагогічної науки, вміння передавати свій задум учителеві, пробудження творчої ініціативи.

Він започатковує школу педагогічної культури, де головним було живе, безпосереднє спостереження явищ навчально-виховної роботи, осмислення цих явищ, пізнання взаємозв'язку і залежності між ними; заглиблення в деталі, у тонкощі педагогічного процесу; пошуки, роздуми; аналіз невдач і прагнення до відкриттів, які надихали, пробуджували іскру педагогічної творчості.

Одним із спектрів педагогічної творчості він вважав інтерес учителя до пошуку, до аналізу власної роботи, перетворення «теорії в практику», навчання учнів оволодівати знаннями, керувати розумовою працею школярів.

Молодих керівників шкіл Василь Олександрович навчав осмислювати, аналізувати факти, поступово переходити до характеристики педагогічних явищ. Для цього директор школи мав розвивати вміння спостерігати, слухати, аналізувати. Невичерпним джерелом для нього було відвідування та аналіз уроків, що давало можливість зробити висновок про духовне багатство, інтереси, творчий ріст учителя, його вміння створити умови для самостійної роботи учнів, осмислення ними фактів і встановлення взаємозалежностей.

В. О. Сухомлинський провідною ідеєю трудового виховання школярів вважав створення оптимальних умов для розвитку індивідуальних здібностей кожної дитини. Єдність трудового виховання і загального розвитку – морального, інтелектуального, естетичного, фізичного; розкриття, виявлення, розвиток індивідуальності у праці; раннє залучення до продуктивної праці; різноманітність видів праці; постійність, безперервність праці; творчий характер праці; поєднання зусиль розуму і рук; наявність рис продуктивної праці дорослих у дитячій праці; наступність змісту трудової діяльності; умінь і навичок; загальний характер продуктивної праці; посиленість трудової діяльності; єдність праці і багатогранного духовного життя стали провідними принципами трудової підготовки учнів у Павли-

ській школі [5, с. 312–317].

Крім принципів, В. О. Сухомлинський розробив і вимоги, на яких ґрунтувалася успішна робота колективу школи з трудового навчання та виховання. Він класифікував працю учнів за такими ознаками: суспільною значимістю, поєднанням навчальної і виховної мети, за роллю і місцем у здійсненні розумового, морального, фізичного, естетичного виховання, політехнічної освіти, за співвідношенням розумових і фізичних зусиль, за характером праці, за результатами трудової діяльності та за оплатою праці. Одні види праці учні виконували насамперед для того, щоб оволодіти знаннями, вміннями, навичками, інші мали переважно виховну мету – сформувати моральні поняття, переконання, звички, збагатити моральний досвід, загартувати силу духу.

В. О. Сухомлинський використовував різні види трудової діяльності учнів з дотриманням наступних вимог до її організації:

Суспільне значення. У різних видах праці виявляється її суспільна спрямованість. Самообслуговування виховує у дітей акуратність, повагу до простої праці і людей скромних, але необхідних професій. При підсиленні суспільного значення навіть нецікава і важка праця входить у життя учня з молодшого шкільного віку і сприяє вихованню почуття гордості та відповідальності.

Співвідношення навчальних і виховних цілей. Одні види праці слугували задля опанування знаннями, вміннями, навичками; інші мали виховну мету – сформувати моральні поняття, переконання, звички, збагатити життєвий досвід.

Праця набуває пізнавального характеру не лише тоді, коли учень працює за партою чи книжкою, а й тоді, коли виконує дослідди на пришкольній ділянці, лабораторні роботи з фізики та хімії, вимірвальні роботи на місцевості, під час навчальних екскурсій.

Дослідницька праця учнів націлена на пізнання закономірностей природи і створення матеріальних цінностей; вирощування насіння і плодів на ділянці, виготовлення механізмів та інструментів у майстерні, збирання гербаріїв і колекцій у природі.

З метою виховання моральних якостей у дітей, об'єкти праці у Павлиській школі добиралися так, щоб учні ставали учасниками суспільного життя, до дня закінчення школи бачили результати своєї праці. Наприклад, при вступі в піонери вони на схилах яру закладали діброву, доглядали її і переконувалися, що вона надійно захищає ґрунти від ерозії.

Роль і місце трудової підготовки у здійсненні розумового, морального, фізичного, естетичного виховання, політехнічної освіти.

Починаючи з першого класу, діти виконували різні види праці, що передбачали задо-

волення їх естетичних потреб, мали дослідницьку чи суспільно корисну спрямованість. Вирощуючи квіти, вони створювали красу. А прагнення дітей до красивого сприяло ідейному й інтелектуальному збагаченню праці. Ускладнюючи з віком учнів види та зміст трудової діяльності і збільшуючи тривалість трудових процесів, педагоги успішно використовували працю і для їх фізичного розвитку та політехнічної освіти.

Співвідношення розумових і фізичних зусиль. «При виконанні трудових завдань, – зазначає В. О. Сухомлинський, – добиваємось такого співвідношення роботи рук і думки, щоб фізична праця приваблювала школярів як сфера духовного зростання і вдосконалення. Створюючи матеріальні цінності, учні водночас досліджують, експериментують, вивчають закономірності природи, техніки і технології, удосконалюють технологічні процеси. При здійсненні творчого задуму одноманітна, часто неприємна праця була не кінцевою метою, а засобом його реалізації» [3, с. 315].

Характер знарядь праці. З метою підготовки молоді до керування складними технічними засобами (машинами, механізмами, установками) уже у молодшому віці поряд із ручними знаряддями праці учні застосовували різноманітні механічні знаряддя, що давало можливість вводити їх у світ техніки, навчати трудової майстерності.

Чим старша дитина, тим важливіше включати у процес праці складніші технічні засоби, привчати її дивитись на фізичну працю з погляду можливостей машинної техніки. Використання технічних засобів праці вимагало вдосконалення вмінь і навичок, пов'язаних з роботою рук і відповідно вищої культури ручної праці. Конструювання, монтування, припасовування деталей і вузлів, налагодження, регулювання – уся ця різноманітна праця, яку виконують учні упродовж усіх років навчання у школі, веде їх від ручних умінь і навичок до вмілого керування складними знаряддями праці, – зазначав Учитель.

У Павлівській середній школі ще у 60-ті роки було запроваджено вивчення кількох спеціальностей з виробничого навчання: механізатор сільського господарства широкого профілю, механізатор-тваринник, слюсар-ремонтник, водій. Обрані спеціальності відповідали потребам місцевих виробництв: автомобільному заводу, «Сільгосптехніці», колгоспу, Крюківському вагонобудівному заводу [34].

Учителі повністю забезпечували науковий та методичний рівень викладання предметів спеціального циклу.

На уроках автосправи вчитель І. В. Компанієць (мав педагогічну спеціальність учителя математики та спеціальну технічну під-

готовку) систематично використовував плакати, вузли та деталі. Теоретичні заняття велись в автотокласі, практичні – на полігоні, де учні вчилися практичному водінню на легковому та вантажному автомобілях. Учні XI класу повністю засвоювали програмовий матеріал і успішно склали екзамен з автосправи. Учні XI класу працювали «інструкторами» з учнями IX класу.

Тракторну справу викладав вчитель А. Ф. Барвінський – математик, що мав і спеціальну технічну підготовку. Він вдало реалізував принцип полі-технічності при вивченні учнями трактора та сільськогосподарських машин, змістовно проводив як теоретичні, так і практичні заняття.

Агротехніку читав учений-агроном А. А. Самков – завуч з виробничого навчання. Він упроваджував у навчальний процес досягнення агробіологічної науки. Спільно з членами навчально-виробничої бригади заклав і провів ефективні досліді з вивчення нового сорту кукурудзи «Дніпропетровська-90», з вивчення і розмноження нового сорту картоплі «Мерф'янський ранній С-426» та інші. Підтримував постійні зв'язки із вченими Науково-дослідного Інституту овочівництва і картоплі.

Учнівська виробнича бригада на закріпленій земельній ділянці площею у 32 гектари вирощувала такі культури: озима пшениця – 10 га, кукурудза – 10 га, соняшник – 5 га, картопля – 2 га, просо – 2 га, цукровий буряк – 1 га, овочі – 2 га.

Значна робота за програмою виробничого навчання здійснювалась також у теплиці, агролабораторії, шкільному саду. З усіх предметів виробничого навчання у IX–XI класах навчальні плани і програми виконувалися якісно і в повному обсязі.

Про позитивний вплив виробничого навчання на загальне формування учнівської молоді свідчили такі факти: дирекція та відповідальні працівники Крюківського вагонобудівного заводу, павлівського відділення «Сільгосптехніка» неодноразово відзначали, що випускники Павлівської школи, працюючи на цих підприємствах токарями, слюсарями, лаборантами, водіями, добре застосовують набуті у школі знання та практичні вміння у виробничій діяльності, володіють навичками культури праці й спілкування, мають інтерес до вищої освіти. Вступаючи у вузи, добре навчаються; як спеціалісти ініціативні, вносять раціоналізаторські пропозиції.

Такі успіхи у підготовці випускників школи до практичної виробничої діяльності забезпечувались завдяки психологізації навчального процесу, старанному виконанню трудових завдань, кваліфікованій профорієнтаційній роботі, належній навчально-технічній базі; участі учнів у різноманітних гуртках, наукових товари-

ствах, конкурсах.

Результати трудової діяльності. В одних випадках їх отримували у процесі самої праці (вироби гуртків технічної творчості). В інших випадках праця була підготовкою для одержання матеріальних результатів у ближчий час (підготовка ґрунту для висівання озимої пшениці) або виступала умовою їх одержання у більш віддаленому часі (роботи щодо підвищення родючості ґрунту). Нерідко праця не мала очевидних матеріальних результатів, а збагачувала життя духовними цінностями (турбота про хворого). Поряд з короточасними трудовими завданнями у житті шкільного колективу використовувались і розраховані на кілька років: вирощування саду, винограднику, лісу. В обох випадках, коли матеріальні результати розподілялися як предмети споживання або належали всьому суспільству, – праця мала важливе виховне значення.

Оплата. У трудовій діяльності школярів поєднувалися два види праці – безплатна і оплачувана. Оскільки діти одержують більше суспільних благ, то велика відповідальність вихователів полягає у тому, – наголошував Василь Олександрович, – щоб вони їх усвідомлювали, як і необхідність у шкільному житті безплатної праці на загальну користь. Індивідуальна оплата праці має поєднуватись із вихованням почуття обов'язку перед батьками, що сприятиме усвідомленню цієї відповідальності і в самостійному трудовому житті.

У процесі праці в учнів виховувалась ініціатива, працелюбність, здатність сприймати і творити красу довкілля. Саме у Павлиші за життя педагога-гуманіста започатковані чудові трудові традиції: створено Сад Матері, куточки краси, куточок лісу на території школи, виноградник, вишпекано прекрасну оранжерею, ягідники, пришкільні дослідні ділянки [10; 66].

Діти створювали добробут для себе і для громади, і при цьому вдосконалювались самі як фізично, так і духовно.

Ці добрі традиції павлиські педагоги примножують і в умовах розбудови сучасної школи.

В. О. Сухомлинський, відмовившись від авторитарної концепції виховання, прагнув створити кожному вихованцеві умови для саморозвитку. Роль учителя у цьому процесі була особлива: це і поводитир, і керівник, і високоосвічений фахівець, і в той же час – друг, товариш дитини, високий авторитет якого тримається на силі духовності та інтелекту самого вчителя.

Учитель, вихователь, наставник, за переконаннями Василя Олександровича, сприяє саморозвитку й самовихованню учнів, гармонізує оточення дитини, створює умови для естетичної творчості як джерела облагородження сили праці [48].

Про облагороджуючу красу соціально-педагогічного процесу, яка приносить дітям радість, Педагог дбав постійно. Це було органічною потребою його особистої життєтворчості, такою він бачив школу, до якої прагнув і яку зумів створити.

Для розвитку естетичної творчості своїх вихованців у Павлиській школі директор і вчителі використовували навколишню дійсність, яка внаслідок спільних зусиль удосконалювалася, збагачувалася, як і самі вихованці та вихователі. У школі створювалися умови для естетичної творчості всіх без винятку учнів. «Усе, що бачить дитина, переступивши поріг нашої школи, – зазначав Учитель, – усе, з чим вона тут стикається, красиве. Красивий загальний вигляд школи, яка потопає у зелені; красиві зелені кущі винограду з янтарними гронами; красиві троянди, які в'ються вздовж доріжки від одного шкільного корпусу до інших. Гарні в усі пори року крони дерев у шкільному саду. Красиво обрамлений диким виноградом ганок головного входу до школи» [5, с. 385].

Гармонія речей, які оточували дитину, підсилювалася значимістю того, що про неї дбав кожен школяр. «Створюй, роби красу, – навчали дітей у Павлиші. Нехай поруч із пшеничним колосом цвіте хризантема, поряд із соняшником – троянда, поряд із кущем картоплі – кущ бузку» [5, с. 386].

Кожний клас у першу осінь свого шкільного життя саджав свій кущ троянди і доглядав за ним. Кожен колектив мав власний куточок краси на шкільній садибі – квіти, частину яких із настанням холодів діти пересаджували у теплицю, бузок, виноград, персики. Праця дітей була водночас і естетичною творчістю. А оскільки вона була безкорислива, облагороджуюча, то естетична оцінка результатів праці поєднувалася з моральною оцінкою особистості.

Багато видів дитячої праці були синтезом творчості з прикладним мистецтвом (випилювання, випалювання, ліплення, вишивання тощо).

Поряд із вимогами технології під час роботи у майстерні, теплиці, на навчально-дослідній ділянці, у полі перед учнями ставилась вимога творити красу, формувати почуття прекрасного.

Естетична обстановка в коридорах, класних кімнатах створювала відчуття світла, простору, перспективи, стіни «розсувалися» і кімнати наповнювалися простором. Картина золоті осені у плодовому саду продовжувалась справжнім садом за стіною кімнати, який був прекрасний і в пору цвітіння, і влітку, і пізньої осені. Дивував він красою і взимку – вкритий снігом, інеєм. Поруч із ним приваблював природною красою могутніх кущів виноградник. Навчалися садити

чубуки діти ще в початковій школі – і всі роки навчання спостерігали за яскравою красою, створеною природою у поєднанні із власною естетичною творчістю і фантазією.

Слухати музику природи з ранньої весни до пізньої осені діти приходили на пасіку, яку обрамляли медоносні рослини. Найдопитливіші з'являлися тут з Учителем у тихі ранкові й вечірні години. На тлі квіткового пейзажу бджолина музика породжувала дивні картини, які діти пробували відтворити пензлем і словом, передати всі відтінки барв. Слухати музику природи для кожного вихованця ставало необхідністю; творчість і краса входили в духовне життя дитини, ставали потребою, яка підкріплювалася вправлінням якомога красивіше, яскравіше сказати про те, що вона відчуває, бачить, переживає.

Дитячі роботи вмщали у шкільні рукописні журнали «Наша творчість» і «Наша думка». Вони захоплюють красою відчуття навколишньої дійсності, вмінням змалювати картину словом, як пензлем, де кожне слово, як пелюстка квітки, має неповторний колір і аромат. Такими є десятки і десятки учнівських робіт. Ми ж для прикладу вибрали роботу восьмикласниці «Весняний дзвін»: Прокинулася земля від тривалого зимового сну. Заблищала травичка, розлилася хвиля зеленого туману по луках. У ці дні я вечорами слухаю музику природи. Небо ніжно-блакитне, вечори теплі і тихі, вечірня зоря, як перша квітка пурпурної троянди. Прислухаюся до вечірньої тиші і чую: дзвенять луки. Десять не далеко, наче біля верб, що схилились над ставом, лунає ледь чутний дзвін, що пливе над землею, зеленими луками, ярами; тремтять гілки лозняку. Що це дзвенить? Можливо, це крапля солодкого соку впала з березової гілки на дзеркальну поверхню ставка і задзвенів ставок, як величезний дзвін? Або, може, журавлі, повертаючись з вирію, співають свою радісну пісню? [4, с. 269].

Естетичною творчістю діти з учителями займалися на навчально-дослідній ділянці, у теплицях, і у кабінеті живої природи. Культури добиралися так, щоб ділянки зеленіли до глибокої осені. До морозів цвіли осінні квіти. У теплиці своєю красою захоплювали хризантеми, проліски, конвалії. Краса «ніби струмками розтікалася по всьому селу» з шкільної навчально-дослідної ділянки, де вирощувались саджанці плодкових дерев. Рослини надавали неповторної своєрідності класним і робочим кімнатам, майстерням, учительській. Вибрана рослина розміщувалась поряд з класною дошкою і визначала стиль обстановки всієї кімнати. В одному класі це було лимонне дерево, в іншому – троянда, у третьому – маленька сосна. Квіткові композиції теж дивували творчістю – маленька квіточка або зелена гілочка з неповторними стеблами і листками, що рельєфно виділялася на фоні неба. Квітам у

школі відводилася вагома роль як засобу виховання естетичної творчості. Ось приклади: у глиняну вазочку на столі вчителя черговий щодня ставить живу квітку або гілочку декоративної рослини. Квіточка не лише відповідає порі року, а й виражає настрій колективу.

У теплиці, куточках краси, кабінеті живої природи не тільки вирощували квіти, а й виразно, гармонійно їх поєднували. Це був органічний, яскравий компонент реального шкільного життя, де немає місця буденності, сірості, і в творенні якого повноцінну участь бере кожен школяр. Краса оточення впливала і на зовнішній вигляд учителів та учнів. Основні вимоги до одягу – простота і елегантність, плавність, м'якість ліній, тонів. А також простота, вишуканість зачісок. Одяг і зачіска мали підкреслювати індивідуальність вихованця.

Естетична творчість проявлялася і в тому, що кожна дівчина вчилася конструювати одяг, нерідко із вдалим використанням елементів українського національного костюма [59].

В. О. Сухомлинський був переконаний у тому, що діти мають захоплюватися красою у всіх її вимірах. Але провідне місце у його педагогіці відводилось красі праці творення, яка супроводжувалась переживаннями почуття радості як основи діяльності колективу школи та індивіда [63].

Ідея радості праці супроводжувала індивідуальні і колективні зусилля, напруження, зосередження, спрямовані на виконання найрізноманітніших трудових завдань у будь-яку пору року. «Дитинство не повинно бути постійним святом, – зазначав педагог, – якщо немає трудової діяльності, посиленої для дітей, для дитини залишається недоступною і радість праці» [5, с. 284]. У дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук, яку В. О. Сухомлинський написав у Павлиші в 1952 р. обсягом 738 сторінок (науковий керівник Г. М. Боришполець) він писав: «Режим школи должен быть режимом труда и уважения к труду [1, с. 413]. Но нельзя пройти мимо фактов, которые свидетельствуют о неподготовленности многих учеников к трудовой жизни. Роль идет не о том, что школа не дала учащимся практических навыков, необходимых для работы на фабрике, заводе или в колхозе. Речь идет о формировании характера наших учеников, о воспитании страстного желания трудиться. Это в значительной мере важнее, чем приобретение конкретных практических навыков в стенах школы. Директора средних школ могут привести много примеров того, как ученик, хорошо овладевший знаниями и практическими навыками в пределах программы, в жизни оказывается неспособным к труду человеком» [1, с. 470]. Тому, на думку В. О. Сухомлинського, для успішного вирішення цих складних проблем директор школи

повинен керувати всім шкільним життям: плануванням, організацією режиму, створенням традицій, навчально-виховною роботою на уроках, позакласною роботою, методичною роботою, роботою з батьками [1, с. 481].

Педагог підкреслював, що не можна задовольнятися кількісними показниками роботи, виконаної учнями. Важливі самі по собі не стільки результати учнівської праці, скільки виховуюча роль праці. У житті школяра фізична праця повинна стати щоденною, – тільки за такої умови дитина відчує її привабливість, красу. Відчуття краси фізичної праці необхідно виховувати так, як відчуття краси творів мистецтва і явищ природи. Тільки відчувши красу фізичної праці, учень буде поважати цю працю і людей фізичної праці, буде розуміти цінність праці [1, с. 470].

Цінним засобом підготовки учнів до практичної діяльності В.О. Сухомлинський вважав виробничі екскурсії, які дають можливість учням не тільки побачити різноманітні машини, але й поспостерігати за їх роботою, дізнатися, як вони полегшують працю людини. Він розробляє рекомендації щодо підготовки і проведення виробничих екскурсій до об'єктів з новою технікою, прогресивними технологіями, належною організацією праці [1, с. 483].

Наскільки значну роль відігравала праця у педагогічній системі В. О. Сухомлинського свідчать його думки, викладені у статті «Разум и руки» (1960 р.): «В процессе трудовой деятельности школьники постепенно приобретают такие качества ума, как широта мысли, умение охватывать сложную взаимообусловленность явлений, найти главное, решающее звено, подчинить усилия разума и рук определенному замыслу. Большое воспитательное значение имеет объединение в одном лице и конструктора – творца замысла, и исполнителя работы» [27, с. 21].

Аналізуючи педагогічні праці В. О. Сухомлинського з визначеної проблеми, ми переконуємося, що він наполегливо і майстерно виховував в учителів, учнів, батьків здатність сприймати і розуміти, захоплюватися красою у природі, праці, вчинках. У Павлівській школі рівень художньо-естетичної культури особистості – потреб, почуттів, поглядів, переживань, оцінок, а також формування умінь активної перетворювальної діяльності у праці, побуті, природі, взаємовідносинах-спрямовувався на гармонізацію навколишньої дійсності, де домінуючою була дитина, становлення і розвитку її гуманістичних світоглядних переконань [6; 46; 47; 51].

У статті «Романтика сільськогосподарської праці» (1954 р.) В. О. Сухомлинський приводив приклади із шкільного життя, які підтверджують: у Павлівській школі трудова підготовка дітей здійснювалася з раннього шкільного віку. Діти п'ятого класу, працюючи з вчителькою біо-

логії О. І. Степановою на пришкільній ділянці, вперше одержували наочні уроки про правильний і неправильний обробіток ґрунту.

«При вирощуванні кукурудзи вся робота, – а вона була нелегкою і не завжди приємною, – набувала забарвлення доброї, цікавої, захоплюючої справи – 169 гнізд на одній сотій гектара дали 43,5 кілограмів качанів кукурудзи, що у перерахунку на гектар складає 4350 кілограмів. Це була справжня романтика праці», – зазначає педагог [7; 34].

У цей період він розробляє і перевіряє на практиці наукові і організаційно-методичні засади суспільно корисної праці учнів в умовах сільської школи [8] (1954 р.), виховної ролі продуктивної праці (1956 р.) [14], підготовки школярів до трудової діяльності (1957 р.) [17], виховання в учнів любові і готовності до праці (1959 р.) [21].

У статті «Подготовка учащихся к трудовой деятельностью» (1955 р.) В. О. Сухомлинський розкриває зміст і форми трудової підготовки учнів. «Начиная с 1952 года, все школьники – от первого до десятого класса – по заранее составленному плану работают в колхозе. Руководят ими учителя. Жизнь показала, что это самая целесообразная форма трудового воспитания.

Учащиеся одного из 7-х классов, работая в колхозе под руководством классного руководителем М. А. Лысака, немало сделали за последние три года. Они пропололи 18 гектаров зерновых культур. Прорвали 8 гектаров кукурузы. Заготовили 600 килограмм зеленой массы для силосования. Убрали кукурузу с 6 гектаров, пропололи 2,5 гектара ползащитных лесополос, распикировали более 3 тысяч овощных растений, уничтожили свыше 600 сусликов, собрали 14 килограммов долгоносика. Кроме того, часть ребят работала на животноводческой ферме и возле молотилок, подвозила воду для тракторов и т.д. Многие школьники уже по несколько лет занимаются шелководством» [9].

У статті «Радість праці» (1975 р.) педагог розглядає радість як компонент інтегральної якості особистості – потреби у праці. «У юнаків і дівчат виховується багато потреб, та, на жаль, дуже погано виховується найважливіша з них – комуністична потреба в праці. Так, саме комуністична потреба. Я вважаю, що це – глибоко особистий, душевний потяг до праці для людей» [29].

Педагог-гуманіст у численних публікаціях приводить аргументовані, науково обґрунтовані і перевірені практикою докази педагогічної доцільності ручної праці як засобу формування розуму, нахилів, здібностей школярів. Вони настільки актуальні щодо тенденцій сучасної школи, що ми вирішили подати їх повніше.

«...Некоторые руководители школ, учителя, научные работники считают, что занятия школьников ручным трудом представляют собой

так называемую кустарщину. Они утверждают, что школьные мастерские должны быть оснащены только новейшим оборудованием, станками, электрифицированными инструментами.

Эти ошибочные взгляды объясняются игнорированием простых педагогических истин. Прежде всего, нельзя забывать, что труд и обучение труду – не одно и то же.

Ручной труд не требует большого напряжения физических сил; на первое место здесь выдвигаются умение, ловкость, мастерство. Между управлением самой сложной машиной и навыками и умениями ручного труда есть прямая зависимость.

По мере развития машинной техники и особенно высшей ее формы – автоматизации – ручной труд не исчезнет, а поднимется на новую, более сложную ступень.

Ручной труд с использованием простых инструментов является важным условием развития не только трудового мастерства, но и разума, наклонностей, способностей детей. Учить подростка критически оценивать свой труд. Обеспечивать связь труда и эстетического творчества. Воспитывать на личном примере, показе лучших образцов труда старших товарищей.

Большое воспитательное значение имеет то, что дети наблюдали не только результат, но и сам процесс такого труда, при котором человек очень строг к себе, всегда остается неудовлетворенным достигнутым.

Опыт нашей работы утверждает, что для психологической подготовки школьников к труду важна не только разносторонняя трудовая деятельность, но и периодическое повторение одной и той же работы.

(Цикл сельскохозяйственного производства, как обработка почвы, подготовка ее к севу, уход за посевами, уборка урожая – находят все новые стороны, убеждая, что это творческий труд).

Умственное развитие в процессе труда достигается благодаря тому, что перед человеком открывается несколько возможных способов решения поставленной задачи, каждый из которых требует определенных условий.

Реализуя замысел, ученик исследует, пробует, анализирует каждый шаг, разнообразие технологических операций. Ручной труд – интеллект формирующейся личности» [15].

Василь Александрович Сухомлинский наполегливо працює над забезпеченням системного підходу у розвитку особистості дитини, де провідним чинником виступає праця і спрямовує зусилля всього педагогічного колективу на те, щоб праця зайняла важливе місце в духовному житті дитини, дозволила б сформувати у дітей широке коло умінь і навичок, необхідних для успішного виробничого навчан-

ня на наступних етапах.

Для цього використовувались найрізноманітніші трудові завдання: збір насіння плодових і декоративних рослин, висівання їх на схилах ярів і балок; відновлення родючості ґрунту; вирощування зернових і технічних культур; робота на шкільній кролефермі. У педагогічному колективі реалізувались принципи раннього включення школярів у продуктивну працю при її суспільно корисній спрямованості; систематичності та безкорисливості, безоплатності праці [23].

Вчитель закликав молодь не боятись земних перевантажень: «Молодому поколенню порой злишком легко достаються блага радості життя. Настільки легко, що ребята не успевають почувствовать серцем своїм: що, откуда и с ким трудом достається.

Высшее образование не наполнит ваш труд творчеством, если вы собственными усилиями не откроете свое призвание» [25].

У системі роботи Павлиської школи діяло правило: кожен колектив юнаків і дівчат за роки перебування у школі повертає родючість гектару землі [24].

В. О. Сухомлинський говорив: «Не викристанеш років золотого дитинства – потім ніколи не наздоженеш упущеного, бо кожна краплина поту, пролитого у дитинстві, варта багатьох днів трудового напруження зрілості» [30].

Він постійно дбав про те, щоб молоде покоління одержувало лицарське виховання, пізнаючи на власному досвіді, що таке «важко», що таке «трудова зусилля» [26].

Звертаючись до молоді у статті «Тревога моя и любовь» (1970 р.), педагог визначає головну умову подолання споживацького ставлення до того, що надбано працею покоління: «Самое главное условие преодоления иждивенства, потребительского отношения к материальным и духовным благам... чтобы важнейшие убеждения постигались в поте лица, добывались мозолями.

Есть человеческие способности, благодаря которым труд становится могучим воспитателем. Это способность удивляться, способность возмущаться, способность увлекаться, одухотворяться» [28].

Цьому сприяла система трудових завдань, яка реалізувалась, починаючи з піонерських загонів. Успішних наслідків досягали завдяки конкретності трудових завдань, колективним зобов'язанням ланок, духу змагальності, колективній та індивідуальній відповідальності. А також завдяки допомозі учителів і колгоспників. Піонери працювали упродовж 3–4 годин, а потім купались, ловили рибу, катались на човнах. Праця школярів оплачувалась. Її наслідки були досить суттєвими. Аналізуючи роботу піонерських ланок за 1957 рік, В. О. Сухомлинський від-

значав, що своєю працею піонери зробили значний внесок у колгоспне виробництво. Вони заготовили 14 кілограмів насіння огірків і три кілограми насіння помідорів, провели додаткове запилення кукурудзи на площі 7 гектарів, зібрали півтора кілограми насіння цибулі, 1 кілограм насіння буряків, 330 кілограмів колосків пшениці, пропололи півтора гектари саджанців, заготовили комишу на 600 щитів для снігозатримання. Кожен піонер виробив у колгоспі по 6–8 трудоднів. Щодо позакласної роботи, то кожна практична робота в гуртках юннатів не лише знайомила дітей з природою, але й давала їм необхідні практичні навички сільськогосподарської праці як творчої, цікавої, що вимагає глибоких знань [12; 18; 20].

Ефективною формою організації дитячої праці педагог вважав ланку, котра об'єднувала невелику кількість дітей (7–10 осіб), у яких були спільними колективні й індивідуальні інтереси, нахили, симпатії один до одного. Саме в ланці піонери набували досвіду колективної діяльності (1957 р.) [18, с. 20].

Колектив Павлівської школи раціонально використовував можливості виробничого оточення для ознайомлення учнів з механізацією сільськогосподарського виробництва. За роки навчання у старших класах кожен учень міг оволодіти робітничою спеціальністю [16; 19; 22]. «Ми глибоко переконані в тому, – писав В. О. Сухомлинський у праці «Машини і люди» (1956 р.), – що оволодіння робітничою спеціальністю у процесі праці, в умовах виробничого оточення нинішнього села, стало найбільш доцільною системою трудового виховання і політехнічної творчості» [15].

Роль організатора і вихователя у процесі продуктивної праці учнів покладалася на класного керівника, який мав бути обізнаним з основами агротехніки і забезпечувати якість агротехнологій. Наприклад, класний керівник О. І. Степанова вміло використовувала сільськогосподарську працю з виховною метою. Вчителька захоплювала учнів працею, розкриваючи її значимість і послідовність виконання операцій при вирощуванні рослин. Слово вчителя і показ операційно-технологічного процесу створювали учням умови для пошуку. Вони одержували практичні знання про правильний обробіток ґрунту, дізнавалися про догляд за рослинами, методи запобігання пошкодження рослин засухою і шкідниками. При вмільому педагогічному керівництві, професіоналізмі вчительки учні захоплювались нелегкою сільськогосподарською працею, проявляли старанність та ініціативу [11; 13].

Василь Олександрович Сухомлинський своєю новаторською педагогічною діяльністю, рівнем інтелекту, загальною і педагогічною культурою, громадянською позицією, духовністю, дивовижною працьовитістю, організованістю

та відповідальністю, а також відкритістю, доступністю, мав великий вплив на розвиток творчого педагогічного потенціалу колективу і вчителів. Як майстер, він чітко і безпомилково визначав перспективний розвиток вчителя, складові його індивідуальної творчої лабораторії. На освітянському небосхилі він засвітив чимало яскравих педагогічних зірок, і це закономірно, бо його дивосвіт був сповнений любов'ю до дітей, людей, до життя [58; 61].

Упродовж десятиліть на Кіровоградщині складалася багатофункціональна система вивчення і пропаганди його педагогічних ідей, трансформації їх у шкільну практику.

Сьогодні в області 32 освітні заклади є науково-методичними центрами з проблеми використання педагогічних ідей вченого в розбудові навчально-виховної роботи, зокрема трудової підготовки учнів сільської школи. Серед них провідне місце займають Павлівська школа імені В. О. Сухомлинського та педагогічно-меморіальний музей [33; 38; 57; 65].

Діють обласні школи методистів-кореспондентів і педагогів-дослідників, у системі післядипломної освіти успішно реалізується спецкурс «Педагогіка Василя Сухомлинського і сучасна школа».

У тому, що педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського живуть і розвиваються, знаходять своє втілення у практиці роботи шкіл, дошкільних і позашкільних дитячих закладів, учителів і керівників шкіл області і України, велика заслуга науковців Академії Педагогічних Наук України, Української Асоціації імені В. О. Сухомлинського, науково-методичних служб Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Також у цьому напрямі працюють районні (міські) методичні кабінети, творчі групи, обласний постійно діючий семінар директорів опорних шкіл [49; 51; 52; 54; 55; 60].

Досвід освітян і педагогічних колективів області широко представлений у виданнях інституту: буклетах, збірниках, брошурах, навчально-методичних посібниках. Зокрема, це книги: «Сучасники В. О. Сухомлинського» (перше і друге видання), «Азбука управління», «Я складаю казку. Подорож до джерел живого слова», «Передовий педагогічний досвід Кіровоградщини у новому баченні», «Ідеї Вчителя – в освіті сьогодення», «Павлівська школа імені В. О. Сухомлинського сьогодні», «В. О. Сухомлинський: діалог із сучасністю», «Павлівські казки» тощо. Започаткована обласна та районні педагогічні премії імені В. О. Сухомлинського.

Проведене нами дослідження переконує в тому, що педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського, як цілюща вода життєдайної невмирущої криниці, активно сприяє і надалі сприятиме становленню і розвитку школи

України як «духовної колиски народу», з дбайливо створеним продуктивним виховуючим середовищем, де дитина відшукає відповіді на питання, що її хвилюють, навчиться пізнавати істину, навчиться жити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сухомлинский В. А. Директор школы – руководитель учебно-воспитательной работы : дисс. на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Сухомлинский Василий Александрович – Павльш, 1952. – 738 с.
2. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу : вибрані твори в 5-ти т. Т.1 / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1976. – 654 с.
3. Сухомлинський В. О. Формування комуністичних переконань молодого покоління. Як виховати справжню людину. Сто порад учителів : вибрані твори в 5-ти т. Т. 2 / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1976. – 670 с.
4. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина : вибрані твори в 5-ти т. Т.3 / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. – 670 с.
5. Сухомлинський В. О. Павліська середня школа. Розмова з молодим директором : вибрані твори в 5-ти т. Т.4 / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1976. – 640 с.
6. Сухомлинський В. О. Вічна тополя: Казки. Оповідання. Етюди. Для молод. шк. віку / упоряд. О. В. Сухомлинська, заг. ред., передм. Д. Чередниченко. – К. : Генеза, 2003. – 272 с.
7. БО 10582. Сухомлинский В. А. Романтика селскохозяйственного труда / В. А. Сухомлинский // Учительская газета. – 1954. – 7 августа.
8. БО 10303. Сухомлинський В. О. Суспільно корисна праця учнів в умовах сільської школи / В. О. Сухомлинський // Радянська школа. – 1954. – № 8. – С. 23–31.
9. БО 10364. Сухомлинский В. А. Подготовка учащихся к трудовой деятельности / В. А. Сухомлинский // Правда Украины. – 1955. – 1 декабря.
10. БО 11678. Сухомлинский В. А. Трудовые традиции в школе. Т. 1. Трудовые подарки школе; Т. 2. Подарки биологическому кабинету; Т. 3. Украшение классных комнат и школьного двора перед началом учебного года; Т. 4. Труд во время Недели сада. Всенний День птиц. Труд по благоустройству села / В. А. Сухомлинский // Советская педагогика. – 1955. – № 7. – С. 7–11.
11. БО 11694. Сухомлинский В. А. Классный руководитель – организатор производственного труда комсомольцев / В. А. Сухомлинский // Классные руководители о своей работе с пионерами и комсомольцами. – М. : Изд. АПН РСФСР, 1955. – С. 81–123.
12. БО 11679. Сухомлинский В. А. Практика учащихся в колхозном производстве / В. А. Сухомлинский // Советская педагогика. – 1955. – № 1. – С. 29–40.
13. БО 11676. Сухомлинский В. А. Педагогическое руководство производительным трудом учащихся / В. А. Сухомлинский // Народное образование. – 1955. – № 7. – С. 25–36.
14. БО 11695. Сухомлинський В. О. Виховна роль продуктивної праці учнів / В. О. Сухомлинський // 3 досвіду організації політехнічного навчання в середній школі. – К. : Радянська школа, 1956. – С. 54–67.
15. БО 10586. Сухомлинский В. А. Машины и люди / В. А. Сухомлинский // Учительская газета. – 1956. – 29 августа.
16. БО 11675. Сухомлинский В. А. Роль производственного труда в воспитании моральной зрелости / В. А. Сухомлинский // Советская педагогика. – 1956. – № 1. – С. 17–34.
17. ЛВ 2524. Сухомлинський В. О. Підготовка учнів до трудової діяльності / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1957. – 24 с.
18. БО 11692. Сухомлинский В. А. Пионерские поручения звеньям / В. А. Сухомлинский. – М. : Изд. АПН РСФСР, 1957. – С. 60–68.
19. БО 11670. Сухомлинский В. А. Овладение массовой рабочей специальностью в школе – средство улучшения трудового воспитания / В. А. Сухомлинский // Советская педагогика. – 1958. – № 7. – С. 11–24.
20. БО 11673. Сухомлинський В. О. Піонерські ланки високої продуктивності праці / В. О. Сухомлинський // Радянська школа. – 1958. – № 5. – С. 29–36.
21. БО 2442. Сухомлинський В. О. Виховання в учнів любові і готовності до праці / В. О. Сухомлинський. – К., 1959.

22. БО 80585
332. Сухомлинский В. А. Призвание ищите в труде / В. А. Сухомлинский // Учительская газета. – 1959. – 26 марта.
23. БО 10294
41. Сухомлинский В. А. Значение системы трудового воспитания детей младшего и среднего возраста / В. А. Сухомлинский // Советская педагогика. – 1959. – № 7. – С. 4–17.
24. БО 10588
335. Сухомлинский В. А. Чем выше цель, тем радостнее труд / В. А. Сухомлинский // Учительская газета. – 1960. – 22 сентября.
25. БО 19420
167. Сухомлинский В. А. Не бойтесь земных перегрузок / В. А. Сухомлинский // Комсомольская правда. – 1963. – 16 ноября.
26. БО 11129
891. Сухомлинский В. А. Воспитывайте рыцарей / В. А. Сухомлинский // Молодой коммунист. – 1968. – № 9. – С. 48–55.
27. БО 11667
1361. Сухомлинский В. А. Разум и руки / В. А. Сухомлинский // Советская педагогика. – 1969. – № 7. – С. 13–21.
28. Сухомлинский В. А. Тревога моя и любовь / В. А. Сухомлинский // Смена. – 1970. – 17 июля.
29. БО 38. Сухомлинский В. О. Радість праці / В. О. Сухомлинський // Радянська освіта. – 1975. – 11 жовтня.
30. БО 11742
1436. Сухомлинський В. А. Радість подолання труднощів / В. А. Сухомлинський // Радянська освіта. – 1978. – 16 вересня.
31. Сухомлинська О. В. Сухомлинський приналежить всьому миру: Рассказывает дочь педагога / О. В. Сухомлинська // Первое сентября. – 1993. – 28 сентября.
32. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. Кн. І. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 278 с.
33. Деркач В. Ф. Павлівська школа імені В. О. Сухомлинського сьогодні / Деркач В. Ф., Гришина Р. М., Євтушенко Л. С. ; укладач : Калініченко Н. А. – Кіровоград : ПП «Поліграф-Терція», 2003. – 304 с.
34. ДАКО, фонд 4789, опис 4, архів 74, аркуші 5. Доклад директора Павлівської середньої школи Онуфрієвського району тов. Сухомлинського В. А. на тему: «Романтика сільськогосподарського трудового життя». 1954 год.
35. Рындак В. Г. Теоретические основы развития творческого потенциала учителя / В. Г. Рындак, Л. В. Мещерякова. – М. : Педагогический вестник, 1998. – 116 с.
36. Савченко О. Я. Реформування змісту шкільної освіти в контексті педагогічної спадщини Василя Сухомлинського / О. Я. Савченко // Початкова школа. – 1999. – № 9. – С. 1–4.
37. Сяо Су. Використання досвіду В. О. Сухомлинського в Китаї / Су Сяо // Освіта України. – 1998. – 7 жовт. – С. 7.
38. Калініченко Н. А. Виховання в учнів працьовитості в педагогіці В. О. Сухомлинського // Педагогіка і психологія : збірник наукових праць. – Вип. 10. – Ч. 2 / за заг. редакцією акад. І. Ф. Прокопенка, чл.-кор. В. І. Лозової. – Харків : ХДПУ, 1999. – С. 29–33.
39. Калініченко Н. А. Сучасники В. О. Сухомлинського / Н. А. Калініченко, Г. М. Перебийніс. – Кіровоград : Народне слово, 1998. – 260 с.
40. Калініченко Н. А. Розвиток принципів трудового виховання В. О. Сухомлинського в сучасній школі / Н. А. Калініченко // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 14–20.
41. Калініченко Н. А. Про трудове виховання у сільській школі / Н. А. Калініченко // Початкова школа. – 1998. – № 9. – С. 24–25.
42. Калініченко Н. А. Використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського з трудового виховання школярів у роботі сільської школи / Н. А. Калініченко // Передовий педагогічний досвід Кіровоградщини у новому баченні. – Кіровоград : Народне слово, 1998. – С. 74–80.
43. Калініченко Н. А. Використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського з трудового виховання школярів у практиці роботи сільської школи / Н. А. Калініченко // В. Сухомлинський і сучасність : матеріали Третіх Всеукраїнських пед. читань. – Київ – Умань, 1996. – С. 79–82.
44. Калініченко Н. А. Екологічне виховання учнів загальноосвітньої школи / Н. А. Калініченко // Теорія і практика вивчення природничих дисциплін у вищій та середній школі : матеріали Всеукр. науково-практичної конференції (17–18 квітня, 1997, Умань). – С. 77–89.
45. Калініченко Н. А. Розвиток принципів трудового виховання В. О. Сухомлинського в сучасній школі / Н. А. Калініченко // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 14–20.
46. Калініченко Н. А. Я складаю казку «Подорожі до джерела живого слова» : програма для гуртків молодшого та середнього шкільного віку. – Кіровоград : Народне слово, 1998. – 21 с.
47. Калініченко Н. А. Школа ім. В. О. Сухомлинського: з досвіду роботи педколективу Павлівської загальноосвітньої школи ім. В. О. Сухомлинського. – Кіровоград : Народне слово, 1998. – 30 с.
48. Калініченко Н. А. Дослідження і пропаган-

- да колективного, групового та індивідуального педагогічного досвіду / Н. А. Калініченко // Нові педагогічні технології з проблем гуманізації та демократизації навчально-виховного процесу в освітніх закладах : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (Черкаси, 27-28 січня 1998 року). - Черкаси : ЧОІ-ПОПІ, 1998. - С. 104-105.
49. Калініченко Н. А. Розвиток педагогічних ідей В. О. Сухомлинського з трудового та економічного виховання сільської молоді в сучасних умовах / Н. А. Калініченко // Трудова підготовка. - 1998. - № 4. - С. 2-6.
50. Калініченко Н. А. Формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя / Н. А. Калініченко // Гуманізація навчально-виховного процесу у вищій школі : наукові праці Міжнародної науково-практичної конференції (27-29 вересня 1999 року). - Слав'янськ : Слав'янський державний педагогічний інститут, 1999. - С. 162-164.
51. Калініченко Н. А. Актуальні проблеми використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського в післядипломній освіті педагогічних працівників : матеріали науково-практичної конференції «Підвищення кваліфікації педагогічної працівників: здобутки, проблеми, перспективи» / Н. А. Калініченко. - Кіровоград : Народне слово, 1999. - С. 36-39.
52. Калініченко Н. А. Трудове виховання і всебічний розвиток особистості в педагогіці В. О. Сухомлинського та сучасній школі / Н. А. Калініченко // Вісник «Педагогічні науки». - Луганськ : Луганський державний пед. університет імені Тараса Шевченка, 2000. - № 7. - С. 52-55.
53. Калініченко Н. А. Педагогічні дослідження як засіб розвитку творчого потенціалу колективів освітніх закладів / Н. А. Калініченко // Педагогічна газета. - 2001. - Січень.
54. Калініченко Н. А. Традиції освіти Кіровоградщини / Н. А. Калініченко // Наука і освіта. - 2001. - № 5. - С. 33-34.
55. Калініченко Н. А. Виховання громадянських цінностей засобами трудового навчання / Н. А. Калініченко // Громадянська освіта в Україні: досвід, пошуки, перспективи: Матеріали конференції // ред. П. П. Моцяка, О. В. Желюба. - Ніжин : НДПУ, 2002. - С. 47-52.
56. Калініченко Н. А. Павлиський досвід / Н. А. Калініченко // Директор школи. - 2002. - № 36.
57. Калініченко Н. А. Моральні цінності сім'ї у батьківській педагогіці В. О. Сухомлинського / Н. А. Калініченко // Наукові записки. Спецвипуск «Василь Сухомлинський і сучасність: Батьківська педагогіка». Тернопільський державний педагогічний університет. Серія «Педагогіка». - Тернопіль, 2002. - № 5. - С. 180-184.
58. Калініченко Н. А. Світлий геній школи Павлиша / Н. А. Калініченко // Наукові записки. Серія «Педагогічні науки». Випуск 52, ч. II. - Кіровоград, 2003. - С. 76-79.
59. Калініченко Н. А. Виховуюче середовище в системі педагогічних поглядів В. О. Сухомлинського і сучасній школі / Н. А. Калініченко // Наукові записки. Серія «Педагогіка і психологія». Випуск 3. - Миколаїв, 2004. - С. 71-77.
60. Калініченко Н. А. Розвиток ідей В. О. Сухомлинського в науково-методичній роботі педагогів Кіровоградщини / Н. А. Калініченко // Післядипломна освіта в Україні. - Кіровоград, 2005. - С. 84-88.
61. Калініченко Н. А. Василь Сухомлинський про відповідальність керівника школи за розвиток творчого потенціалу вчителя / Н. А. Калініченко // Збірник наукових праць Полтавського педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Випуск 5 (44). Серія «Педагогічні науки». - Полтава, 2005. - С. 26-32.
62. Калініченко Н. А. Сучасники В. О. Сухомлинського / Н. А. Калініченко // Збірник наукових праць Херсонського державного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки» № 3 (39). - Херсон, 2005.
63. Кузь В. Г. Педагогіка В. О. Сухомлинського - педагогіка XXI століття / В. Г. Кузь // Педагогіка і психологія. - 2000. - № 1. - С. 113-115.
64. Європейська педагогіка і Василь Сухомлинський як сучасний педагог-гуманіст : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю від дня народження видатного українського педагога / Акад. пед. наук України та ін. - К., 1993. - 104 с.
65. Тези міжнародної науково-практичної конференції «Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського і розбудова національної освіти». - Кіровоград, 1993. - Ч. 1. - 214 с., Ч. 2. - 205, Ч. 3. - 220 с.
66. Л. В. 13000. Книга протоколів педагогічної ради Павлиської середньої школи за 1951-1952 навчальний рік. - 57 аркушів.